

**MƏHKƏMƏ HAKİMİYYƏTİ ANLAYIŞI
VƏ ONUN ƏLAMƏTLƏRİ****S.İ.BƏKTAŞI**

Təqdim olunmuş məqalədə məhkəmə hakimiyyəti çoxşaxəli bir hadisə kimi təhlil olunur. Qeyd olunur ki, belə yanaşma məhkəmə hakimiyyətinin mahiyyətini, onun dövlət hakimiyyət budaqları sistemində yerini və statusunu hərtərəfli araşdırmağa imkan verir. Sübut olunur ki, yalnız güclü və müstəqil məhkəmə hakimiyyəti hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasının mühüm təminatıdır, çünki o nəinki dövlət hakimiyyətinin digər qollarını nizamlayır və tarazlaşdırır, həm də onlar tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarına riayət edilməsinə nəzarət, vətəndaş barışığının bərqərar olunmasına xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə islahatı konsepsiyası dövlət mexanizmində məhkəmə hakimiyyətinin öz fəaliyyətində qanunverici və icra hakimiyyətindən asılı olmayan müstəqil qüvvə qisminə təsdiq edilməsini özünün əsas vəzifələrindən biri kimi irəli sürüb.

1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası onu demokratik hüquqi dövlət, insan hüquq və azadlıqlarını isə yüksək dəyər elan etdi. Lakin dövlətin hüquqi elan edilməsi, onun tezliklə bu şəkildə formalaşması demək deyil, çünki bu son dərəcə mürəkkəb vəzifədir və onun həlli yalnız keçmişin ağır irsinin aradan qaldırılması ilə bağlı bütün cəmiyyətin səyi nəticəsində mümkündür.

Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətinə bölünməsi əsasında həyata keçirilməsi, qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının isə müstəqil olmasına dair müddəanın Əsas Qanunun 7-ci maddəsində əks olunması, Azərbaycanın hüquqi dövlət kimi formalaşmasına istiqamət götürüldüyünü ifadə etmişdir.

Məhz güclü və müstəqil məhkəmə hakimiyyəti hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasının mühüm zəmanətçisidir, çünki o nəinki dövlət hakimiyyətinin digər qollarını nizamlayır və tarazlaşdırır, həm də onlar tərəfindən insanın və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına əməl edilməsinə zamindir, insanın dövlətlə hüquqi mübahisəsində şəxsiyyət azadlığını müdafiə edir, vətəndaş sülh və barışığının bərqərar olunmasına xidmət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq elmində hamılıqla qəbul edilmiş məhkəmə hakimiyyəti tərifinin olmaması, onun məzmununun dəqiq müəyyən edilməsini xeyli çətinləşdirir və onun çoxmənalı, bəzən isə ziddiyyətli şərhini doğurur.

Məhkəmə hakimiyyəti problemləri əvvəllər milli hüquq elmi üçün ənənəvi deyildi, bu problemlər onun inkişafının əsas istiqamətlərindən kənar qalırdı. «Məhkəmə hakimiyyəti» anlayışı özü bizim hüquq elminə praktiki olaraq məlum deyildi, çünki məhkəmə orqanları sistemi hakimiyyət anlayışı mövqeyindən deyil, məhkəmə fəaliyyətinin təşkili mövqeyindən nəzərdən keçirilirdi. Buna görə də həmin məsələlərin öyrənilməsi zamanı əsasən ya məhkəmə quruluşu, ya da prosessual məqamlar üstünlük təşkil edirdi ki, bu səbəbdən də məhkəmə fəaliyyətinin konstitusiyaya məqamı hüquq nəzəriyyəsində ən işlənməmiş məqamlardan biri kimi qalırdı.

Bununla yanaşı, Azərbaycan dövlətinin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, dövlət tərəfindən cəmiyyət və şəxsiyyətə dair hüquq-mühafizə funksiyalarının yerinə yetirilməsi üzrə fəaliyyətində məhkəmə hakimiyyəti rolunun tədqiqinin aktual olması şübhəsizdir, çünki bu, hüquqi dövlətin bərqərar olmasının əsas istiqamətlərindən birinin öyrənilməsinə ehtiyac duyulduğunu əks etdirir. Özü də «konstitusiyaya-hüquq vasitələrinin məhkəmə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə təsiri problemlərinin nəzəri cəhətdən dərk edilməsi, birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir ki, bu da məhkəmə hakimiyyətinin reallaşmasının bütün mexanizminin konstitusiyaya əsaslarının praktiki həyata keçirilməsi ilə birbaşa əlaqəlidir» (1).

Bu gün hüququ müstəqil dəyər kimi qoruyacaq və müdafiə edəcək güclü məhkəmə hakimiyyəti yaratmağa, kimliyindən asılı olmayaraq, istənilən qeyri-hüquqi vasitələrlə hərəkət etmək cəhdlərini istisna etməyə yönəldilmiş məhkəmə islahatının keçirilməsinə diqqəti zəiflətməmək vacibdir.

Bütün deyilənlər tədqiqatın həm müasir dövrdə məhkəmə hakimiyyətinin reallaşmasının nəzəri-hüquqi əsaslarının hərtərəfli məzmununun, həm də başlıca ədalət mühakiməsi prinsiplərinin və məhkəmə sistemi fəaliyyəti sahəsində Konstitusiyaya normalarının həyata keçirilməsi xüsusiyyətlərinin təmin edilməsində hüquqi nizamlanmanın xarakterinin tədqiqinin vacibliyini irəlicədən müəyyən edir.

Son vaxtlar bu problemlər hüquq ədəbiyyatında daha geniş işıqlandırılır. Müasir tədqiqatlarda məhkəmə hakimiyyəti hakimiyyətin bölünməsi sisteminin Konstitusiyada öz əksini tapmasının zəruri elementi və hüquqi dövlət şəraitində məhkəmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin ən mühüm əlamətləri və funksiyalarının əsaslandırılması kimi nəzərdən keçirilir. Məhkəmə Konstitusiyaya nəzarəti, Konstitusiyanın hüquqi mühafizəsinə həsr olunmuş xeyli əsərlər yazılmışdır.

Məhkəmə hakimiyyəti anlayışının işlənilib hazırlanmasına ciddi yanaşmanın başlanması XX əsr 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəlinə təsadüf edir. Bəzi alimlər «məhkəmə hakimiyyəti» anlayışının olmadığını və sovet dövlətinin ağır tarixi ərzində məhkəmə hakimiyyətinin heç vaxt özünə layiq yer tutmadığını, icra hakimiyyəti və hakimiyyətin digər qollarından asılı olduğunu etiraf edərək, ədalətli olaraq, onun rolunun artırılmasını, ilk

növbədə, Konstitusiya nəzarəti və kontrolunu həyata keçirmək hüququnun yüksək məhkəmə orqanlarına verilməsi ilə əlaqələndiriblər.

Bəzi müəlliflər hakimlərin hüquq tətbiqi fəaliyyətinə normativ xarakter verilməsi məsələsini də məhkəmə hakimiyyəti probleminin işlənilib hazırlanmasına aid edirlər ki, bu da hüquq norması anlamını rəsmən müəyyən edilmiş qaydadan kənara genişləndirməli və presedent prosesinin həyata keçirilməsinə yol açmalı, eləcə də sosial məqsədəuyğun hərəkətlər sahəsində məhkəmə qərarlarına qanunvericilik təşəbbüsü aktlarının gücünü verməlidir (2). Qeyd edilən tərəflər, əlbəttə ki, məhkəmə hakimiyyətinin anlaşılmasının mühüm məqamlarına aiddir, lakin mənbələrin çoxluğuna baxmayaraq, indiyədək onun anlayışı hüquq ədəbiyyatında lazımi dərəcədə işıqlandırılmayıb.

Bəzi müəlliflər məhkəmə hakimiyyətini «ölkədə qanunçuluğun və hüquq qaydasının təmin edilməsi, Konstitusiya quruluşu, siyasi və iqtisadi sistemin, vətəndaşların, dövlət orqanları və digər təşkilatların hüquq və qanuni maraqlarının hər cür qəsdən qorunması məqsədilə cəmiyyətin həyatının hüquqi sahəsində qanuni hüquq tətbiqi səlahiyyətlərinə malik olma və bu səlahiyyətlərin Konstitusiya, mülki, cinayət, inzibati məhkəmə quruluşu formasında prosessual qanunlara müvafiq xüsusi dövlət orqanları – vahid məhkəmə sistemi yaradan məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi» (3) kimi nəzərdən keçirir.

«Rusiya Federasiyasında məhkəmə quruluşu və hüquq-mühafizə orqanları» (4) tədris kursunun müəllifləri də məhkəmə hakimiyyətinə eyni tərif verir.

Yuxarıda qeyd edilən tərifin ənənəvi və bir qədər məhdud olduğunu qeyd etməmək olmaz ki, bu da özünü məhkəmə hakimiyyətinin istisna olaraq hüquq tətbiqi kimi anlaşılmasında, bütövlükdə onun hüquqi xarakterinə etinasızlıq göstərilməsində biruzə verir.

Son vaxtlar prosessualçı alimlər tərəfindən «ədalət mühakiməsi» anlayışı vasitəsilə «məhkəmə hakimiyyəti» anlayışına tərif vermək, «məhkəmə hakimiyyəti», «məhkəmə» və «ədalət mühakiməsi» anlayışlarının nisbətini göstərmək sahəsində fəal cəhdlər edilir.

Belə ki, A.D.Boykov güman edir ki, ədalət mühakiməsi məhkəmə iclaslarında hüquq pozuntuları və cinayətkarlıqla mübarizə, hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi, dövlətin maraqlarının, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi məqsədilə çox mühüm dövlət tədbirlərinə dair hamı üçün məcburi olan qərarın (ədalət mühakiməsi aktının) qəbul edilməsi yolu ilə tətbiqi (və ya tətbiqdən imtina edilməsi) ilə nəticələnən ictimai təhlükəli hərəkətlər və digər hüquq pozuntularına dair cinayət işləri, eləcə də pozulmuş və ya uğrunda mübarizə aparılan hüquq, yaxud qanunla qorunan marağın müdafiəsi ilə bağlı mülki işlərə baxılması yolu ilə məhkəmə tərəfindən xüsusi prosessual formada həyata keçirilən dövlət fəaliyyətidir. Hərçənd bu tərif bir qədər yayğındır, lakin o, «ədalət mühakiməsi» anlayışının məğzini daha

yaxşı əks etdirir.

Z.Z.Zinatulin bu məsələni tədqiq edərək yazır: «Cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsi cinayət prosesi qarşısında qoyulmuş vəzifələrə nail olunması üzrə məhkəmə orqanlarının dövlət fəaliyyəti formasıdır» (6). Yığcamlığına baxmayaraq, bu izah da ədalət mühakiməsi konsepsiyasına aiddir, hərçənd onun fəaliyyəti sahəsini cinayət işlərinin araşdırılması çərçivələri ilə bir qədər məhdudlaşdırır. Ədalət mühakiməsi daha həcmli substansiyadır.

Lakin «ədalət mühakiməsinin məhkəmə hakimiyyətindən daha böyük bir anlam» olduğunu hesab edən V.M.Bozrovla, çətin ki, Razılaşmaq olar (7).

Bizim fikrimizcə, ədalət mühakiməsi – məhkəmə hakimiyyətinin başlıca tərkib hissəsidir. Məhkəmə hakimiyyəti ədalət mühakiməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Məhkəmə araşdırması – məhkəmə hakimiyyətinin əsas alətidir ki, onun köməyi ilə iş üzrə həqiqət müəyyən edilir, proses subyektləri və digər vətəndaşların pozulmuş hüquqları bərpa edilir, qanun və ədalətin qələbəsi təsdiq edilir.

Ədalət mühakiməsi – məhkəmə hakimiyyətinin «sifəti və ruhu», onun məğzidir. Ədliyyəsiz məhkəmə hakimiyyəti yoxdur, eynilə məhkəmə orqanları olmadan ədalət mühakiməsi uydurmadır. Bu mülahizələrə yekun vuraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar: ədalət mühakiməsi – məhkəmə hakimiyyətinin, onun konstitusiyasının əsas bələdçisidir.

Məhkəmə hakimiyyəti – yalnız ədalət mühakiməsi deyil. Bu kateqoriyaya bütün məhkəmə sistemi, hakim korpusu, məhkəmələr aparatı, məhkəmələrin yerləşdiyi binalar, təşkilati və ehtiyat təminatı elementləri daxildir. Paradoksal olsa da, məhkəmə hakimiyyətinin vəziyyəti və keyfiyyəti təkcə ədalət mühakiməsinin səviyyəsindən deyil, həm də yuxarıda qeyd edilən, ilk baxışda ikinci dərəcəli görünən amillərdən asılıdır.

Məhkəmə hakimiyyətinin gücü və nüfuzu məhkəmə araşdırmasının prosedur elementlərinin lazımınca işlənilməsi, hazırlanmasından çox, dövlət və cəmiyyətin həyat təminatı üçün bu hakimiyyət institutunun vacibliyinin başa düşülməsindən asılıdır.

Məhkəmə hakimiyyətini yalnız münaqişələrin həlli üzrə xüsusi səlahiyyət və ya yalnız məhkəmə orqanları sistemi kimi müəyyən etmək və onlardan birinin daha vacib olduğunu qeyd etmək düzgün olmazdı, çünki cəmiyyətdə münaqişələrin həlli üzrə səlahiyyətlər həmin səlahiyyətlərin verildiyi orqanların sistemindən kənar nəzərdən keçirilə bilməz.

V.A.Lazareva hesab edir ki, məhkəmə hakimiyyətinin dövlət orqanları – məhkəmələrə məxsus hüquq və ədalətli mühakiməni həyata keçirmək imkanı kimi müəyyən etmək olar (8). Bu cür tərif keçmiş sovet ölkələri Konstitusiyasının məzmununa tam uyğun gəlir.

İ.S.Maslikovun fikri də bu nöqtəyi-nəzərə yaxındır. O hesab edir ki, məhkəmə hakimiyyəti – dövlətin Konstitusiya quruluşu, insan və vətəndaşların, dövlət orqanları, idarə və müəssisələr, təş-

kilat və digər birliklərin hüquq və qanuni maraqlarının müdafiəsi sahəsində hakimiyyət səlahiyyətlərini xüsusi yaradılmış dövlət orqanları – məhkəmələr vasitəsilə qanunla ciddi müəyyən edilmiş prosessual şəkildə həyata keçirən xüsusi fəaliyyət formasıdır (9).

Fikrimizcə, məhkəmə hakimiyyəti anlayışı özündə dövlət tərəfindən vəzifəli şəxslərin müəyyən dairəsinə verilən və məcburiyyət tətbiq etmək vasitəsilə ədalət mühakiməsini həyata keçirmək üçün istifadə edilən, bununla da vətəndaşların və dövlətin hüquq və maraqlarını qoruyub bərpa edən səlahiyyətli funksiyaları vacib element kimi əks etdirməlidir. Hərəkət və qərarlarının arxasında həmişə vəzifəli şəxslərin dayandığı icra hakimiyyəti ilə yanaşı, məhkəmə hakimiyyəti qərarların həm kollegial, həm də fərdi olaraq, yəni hakim vəzifəsini tutan konkret şəxs tərəfindən çıxarılmasında özünü biruzə verə bilər.

Göründüyü kimi, digər orqanlarla yanaşı, məhkəmələrin xüsusi, yalnız onlara məxsus vəzifələri və onların təmin olunma üsulları vardır.

Vəzifələrin spesifikliyi, ilk növbədə, onda ifadə olunur ki, başqa dövlət orqanlarından fərqli olaraq yalnız məhkəmə Konstitusiyaya, mülki, inzibati, cinayət mühakimə üsulu qaydasında sosial münasibət və mübahisələrə məhkəmə nəzarəti və baxılması səlahiyyətlərinə malikdir. Spesifiklik həmçinin ondadır ki, məhkəmə qarşısında duran vəzifələri həyata keçirmək üçün hüquq-mühafizə orqanları da cəlb edilir.

Zənnimizcə, «məhkəmə hakimiyyəti» anlayışını tam şəkildə açan elementlərə aid yuxarıda qeyd edilən bütün dəlilləri nəzərə alaraq, ona vəzifəli şəxslər – həmin hakimiyyətin konkret daşıyıcıları kimi tərkib hissəsi də daxil olmalıdır.

Beləliklə, fikrimizcə, məhkəmə hakimiyyəti – dövlət hakimiyyətinin dövlət tərəfindən xüsusi vəkil edilmiş dövlət orqanları – məhkəmələrə verilən, məcburiyyət qüvvəsindən istifadə edilməsi vasitəsilə hüquq-mühafizə funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün ayrı-ayrı vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilən, xüsusi vəzifələrə və onların həyata keçirilməsi üsullarına malik olan xüsusi növüdür.

Məhkəmə hakimiyyəti bir sıra yalnız ona məxsus əlamətlərə malikdir:

- dövlət hakimiyyətinin bir növüdür.
- səlahiyyətləri ilə heç bir digər dövlət orqanları ilə bölüşmür.
- ədalət mühakiməsi yalnız peşəkarlıq əsasında hakim vəzifəsinə təyin etmə proseduru ilə həyata keçirilir.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə hakimiyyəti müstəqillik, sərbəstlik və müstəsnalığı ilə xarakterizə edilir. Müəyyən edilmiş prosessual qaydaya ciddi müvafiq şəkildə həyata keçirilir.

İstənilən hakimiyyətin müstəqilliyi onun müstəqilliyinin müəyyən dərəcəsini nəzərdə tutur, lakin yalnız hakimlərin məhkəmə hakimiyyəti daşıyıcıları kimi sərbəstliyi Konstitusiyaya tərəfindən təsdiq edilib ki, bu da konstitusiyaya quruluşu, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin xüsusi əhəmiyyətini vurğulayır. Məhz məhkəmə

hakimiyyətinin müstəqilliyinin konstitusiyada öz əksini tapması həm də onunla izah edilir ki, ədalət mühakiməsi təyinatına görə hər hansı bir formada heç kimdən asılı ola bilməz (10). Məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyindən danışarkən, hakimlərin adı çəkilən müstəqilliyi məhkəmə hakimiyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri kimi müəyyən edən zamanətlərinə dair müddəanı qeyd etməyi zəruri sayırıq. Məhkəmə hakimiyyətinin sərbəstliyi ondan ibarətdir ki, dövlət hakimiyyətinin bu növü dövlət mexanizmi sistemində xüsusi mövqe tutur və bununla da dövlət tənzimlənməsinin ümumi sxemindən, ilk növbədə, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə yerinə yetirdiyi vəzifələrin spesifikliyi ilə seçilir.

Məhkəmə hakimiyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərinin bu sırasını müstəsnaqlıq, qanuna tabelik və bütövlük kimi xarakteristikalarla davam etmək olar.

Belə ki, məhkəmə hakimiyyətinin müstəsnaqlığı ondan ibarətdir ki, dövlət hakimiyyəti və ya idarəçiliyinin heç bir digər orqanı məhkəmələrin kompetensiyasına daxil olan funksiya və səlahiyyətləri öz üzərinə götürmək hüququna malik deyil. Dövlət öz hakimiyyətinin dövlət məcburiyyətini prosessual qaydada tətbiq etmək səlahiyyətlərindən qanuni istifadə etmək hüququnu məhz məhkəməyə etibar edir. Məhkəmə hər hansı şəxsi qanunla müəyyən edilmiş qaydada cinayət törədilməsində müqəssir saymağa, hüquq qaydası mühafizəsinin məcburi vasitələrini tətbiq etməyə, cinayət cəzası təyin etməyə vəkil edilmiş yeganə hakimiyyət orqanıdır.

Məhkəmə hakimiyyətinin qanuna tabeliyi öz əksini təkcə məhkəmələrin və hakimlərin qanun əsasında hərəkət etməsi, yalnız Konstitusiya və qanunlara tabe olmasında deyil, həm də onun daşıyıcılarının öz fəaliyyətində qanunvericilik tələblərindən geri çəkilmək hüququna malik olmamasında tapır.

Məhkəmə hakimiyyətinin bütövlüyü onun həcmi, məhkəmə orqanlarının tətbiq etdiyi qərarların qətiliyi, onların mütləqiliyi ilə müəyyən edilir. Məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qərarları və digər aktları bütün dövlət və yerli özünüidarə orqanları, müəssisələr, vəzifəli şəxslər, vətəndaşlar və onların birlikləri üçün mütləqdır və Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində şərtsiz icra edilməlidir.

Qeyd olunduğu kimi, hazırda Azərbaycan Respublikasında məhkəmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi yalnız xüsusi dövlət orqanlarına – məhkəmələrə etibar edilir. Qanunvericiliklə səlahiyyətsiz və mənəviyyətsiz şəxslərin hakim korpusuna daxil olmasına yol verməyən xüsusi zamanətlər sistemi müəyyən edilib; hakimlərdən yüksək hazırlıq və peşəkarlıq səviyyəsi tələb olunur.

Məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının quruluşunu xarakterizə edən başlıca amil, onların müstəqilliyini təmin etmək, cəmiyyət və digər hakimiyyət orqanları tərəfindən hər hansı bir kənar təsirdən onları mühafizə etməkdir.

Yalnız qanunvericiliklə dəqiq müəyyən olunmuş hallarda məhdudlaşdırıla bilən aşkarlıq, kollegiallıq, işlərin araşdırılmasında iştirak edən vətəndaşların bərabər hüquqa malik

olması məhkəmə prosedurlarının təməli daşır. Qanunverici və icra orqanları üçün müəyyən edilmiş prosedurlar məhkəmə prosedurlarına xas olan hərtərəflilik keyfiyyətinə malik deyil.

Ədalət mühakiməsinin üzərinə cinayət-cəza hərəkətlərində ittiham edilən şəxslərin davranışının hüquqi qiymətləndirilməsi də daxil olmaqla, hüquqa dair meydana çıxan mübahisələrin həlli vəzifəsi düşür. Məhz vətəndaşlar, təşkilatlar, müəssisə və dövlət orqanları üçün icrası məcburi olan qəti qərarlar çıxarmaq səlahiyyəti ədalət mühakiməsinə xüsusi ictimai nüfuz qazandırır və onun həyata keçirilməsi ilə bağlı başlıca problemlərə səbəb olur.

Tarixi təcrübə göstərir ki, dövlət siyasəti demokratiya prinsiplərindən uzaqlaşdıqda, məhkəmə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi vəzifəsini yerinə yetirmir. Belə olduqda, məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyəti repressiv funksiya ilə məhdudlaşır. Vaxtilə H.Hegel yazırdı: «Vətəndaş cəmiyyətinin üzvü ədalət axtarışı hüququna malikdir və məhkəmə qarşısında durmalı və uğrunda mübarizə apardığı hüququnu yalnız məhkəmə yolu ilə əldə etməlidir» (11).

Ədalət mühakiməsi dövlət idarəçiliyi ilə hüquqlarının pozulduğunu hesab edən vətəndaşlar və onların birlikləri arasında müəyyən vasitəçi kimi çıxış edir. Ədalət mühakiməsi və bütövlükdə hüquq ikili müdafiə vəzifəsini yerinə yetirir: bir tərəfdən dövlət və qanunvericiliyin, digər tərəfdən isə cəmiyyət üzvlərinin maraqlarının müdafiəsi.

«Dövlət-şəxsiyyət» sistemində münasibətlərin korrelyasiyası ilə yanaşı, ədalət mühakiməsi sahəsinə çoxsaylı şəxsiyyətlərarası münaqişələrin həlli də daxildir, buna görə də məhkəmə hakimiyyətinin xarakteristikası üçün «ədalətli məhkəmə – vətəndaş» münasibətləri vacibdir. Bunun gerçəkləşməsi ədalət mühakiməsinin demokratiklik səviyyəsinin əsas göstəricilərindən biridir. Vətəndaş və məhkəmə hakimiyyətinin münasibətlərini müəyyənləşdirən ədalət mühakiməsinin əsasları «vətəndaşların öz maraqlarını müdafiə etmək hüququ»na dair Konstitusiyaya prinsipinə söykənir. Vətəndaşın hüququ onu məhkəmə müdafiəsi ilə təmin etməyi dövlətin öhdəsinə qoyur.

Məhkəmə hakimiyyəti hakimiyyətin həcmi, qanunda nəzərdə tutulan öhdəliklərin icrası, yaxud onlardan imtina edilməsi ilə bağlı məsələlərin həllində münisflər məhkəməsi rolunu oynayır. Məhkəmə hakimiyyəti fəaliyyətinin əsas istiqaməti dövlət hakimiyyəti orqanlarının təşəbbüsü ilə sosial və siyasi münaqişələri nəzərdən keçirməkdir. Bu aksiyaların məqsədi münaqişənin inkişafının qarşısını almaq və onu ictimai əhəmiyyət kəsb edən hadisədən məhkəmə prosesinin nisbətən qapalı çərçivəsində araşdırılan konkret məhkəmə işinə çevirməkdir.

Dövlət hakimiyyətinin qolu olan məhkəmə hakimiyyəti onun bütün əsas əlamətlərinə malikdir. Məhkəmə orqanlarının öz səlahiyyətləri çərçivəsində qəbul etdiyi qərarlar bütün dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar üçün mütləqdir. Məhkəmə orqanları müxtəlif cür dövlət cəzaları, o cümlədən, daha sərt cəzalar – azadlıqdan məhrum etmə, azadlığın məhdudlaşdırılması

və i.a. tətbiq edir. Məhkəmə hakimiyyətini ictimai münasibətlərin müvafiq sahəsində sosial tənzimləmə forması kimi xarakterizə etmək düzgün olar.

Hakimiyyətin bölüşdürülməsi prinsipi hər bir hakimiyyətin «öz» dövlət fəaliyyəti növünə məlum inhisarını nəzərdə tutur. Lakin qanunvericilik və hakimiyyətin icra qolları arasındakı məlum funksiyalar dolaşığı istisna kimi qəbul oluna bilər. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin icra hakimiyyətinin başçısı qismində verdiyi normativ fərmanlar vasitəsilə bir sıra hallarda ictimai həyatın bilavasitə qanunverici tərəfindən tənzimlənməyən məsələləri konkretləşdirir. Məhkəmə hakimiyyətinin əsas funksiyası olan ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə gəldikdə isə, o, məhkəmədən başqa hər hansı digər orqan tərəfindən həyata keçirilə bilməz.

Artıq qeyd olunduğu kimi, məhkəmə hakimiyyətinin spesifikasiyası xüsusi prosedurların həyata keçirilməsi, səlahiyyətlərinin prosessual qaydada yerinə yetirilməsindən ibarətdir. Bu, qanunla əsaslı şəkildə müəyyən edilmiş yurisdiksiya fəaliyyətinin daha mürəkkəb formasıdır və onun pozulması halları məhkəmə hökmünün, mülki və ya iqtisadi mübahisələr üzrə qərarların ləğv edilməsi üçün əsas ola bilər. Prosessual fəaliyyət forması xüsusi hüquqi aktlarla – cinayət-prosessual və mülki-prosessual məsələləri, inzibati qanunvericilik normaları ilə müəyyən edilir. V.M.Fokinin verdiyi tərifi görə, «məhkəmə hakimiyyəti - məhkəmənin həyata keçirdiyi hüquqi səlahiyyətlərdir ki, bu səlahiyyətlər ona prosessual, eləcə də maddi qanunu tətbiq etməklə müəyyən olunmuş prosessual formalara tam müvafiq olaraq səlahiyyətləri çərçivəsində olan işlərin həlli üçün verilib» (12).

Məhkəmə fəaliyyətinin səciyyəvi əlaməti — onun fəaliyyətinə qeyri-adi nəzarət sistemidir. O yalnız məhkəmə qərarlarının qanuniliyinə və məhkəmələrin onları qəbul etmək prosedurlarına əməl etməsinə hüquqi nəzarətdən ibarət ola bilər. Bu, məhkəmə araşdırmasına hər hansı müdaxiləni istisna edir. Belə nəzarət sistemi əsasən daxili xarakter daşıyır.

Məhkəmə hakimiyyətinin gerçəkləşməsi zamanı məhkəmə prosesi, həmçinin tərəflərin təqdim etdiyi, bəzi hüquqi sistemlərdə isə məhkəmənin özünün əldə etdiyi dəlillərin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi gedişində hakimlərin özlərinin gəldiyi qənaət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olduğu kimi, məhkəmə işə qanun çərçivəsində və üzvlərinin qanunu dərk etmək qabiliyyətinə uyğun şəkildə baxır. Qanun müxtəlif variantları, məsələn, şəxsi məhkum edərkən azadlıqdan məhrum etmə müddətinin təyin edilməsini seçmək imkanı verir. Heç bir vəzifəli şəxs, heç bir orqan, partiya, birlik və s. hakimlərə təzyiq göstərmək, onları bu və ya digər qərarları qəbul etməyə sövq etmək ixtiyarına malik deyil.

Məhkəmə hakimiyyətinin əhəmiyyəti, onun cəmiyyətdə rolu, insanlarla və onların birlikləri ilə bilavasitə əlaqəsi hakim vəzifəsinin tutulmasına yüksək tələblə yanaşmağı nəzərdə tutur.

Hakim peşəkar tələblərə cavab verməli, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə və müəyyən həyat təcrübəsinə malik olmalıdır.

Ümumiyyətlə, dövlət hakimiyyətinin xüsusi qolu kimi məhkəmənin vəziyyəti ziddiyyətlidir. Bir tərəfdən, məhkəmə öz qərarları ilə mövcud qayda-qanunu dəstəkləyir və möhkəmləndirir, bununla da cəmiyyət üzərində dövlət nəzarətini təmin edir. Digər tərəfdən, məhkəmə bütövlükdə mövcud qayda-qanunu qorumaqla konkret fərdin hüquqlarını müdafiə edir. Bununla da məhkəmə dövlətin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırır, qanundankənar hərəkətlərə yol verildiyi hallarda özünü dövlətə, onun idarələrinə qarşı qoyur, şəxsiyyət azadlığını qoruyur və demokratiyanı müdafiə edir.

Məhkəmə mübahisələri həll etməklə, cəmiyyətdə sosial normaları dəstəkləməklə, müqavilələri vicdanla yerinə yetirməyə məcbur etməklə, borc və vergilərin ödənişini tələb etməklə cəmiyyətdə iqtisadi sabitliyi möhkəmləndirir.

Məhkəmə hakimiyyətə qeyri-qanuni qəsd etmə cəhdlərini cəzalandırmaqla siyasi sabitliyi qoruyur, vətəndaşları cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış qaydalarına, sadəcə insani dəyərlərə əməl olunmasına cəlb etməklə əhəmiyyətli tərbiyəvi rol oynayır.

Dövlət hakimiyyətini xüsusi formada gerçəkləşdirən məhkəmə qanunverici və icra hakimiyyətinin malik olmadığı səlahiyyətlərə malikdir. O qanun əsasında insanı azadlıqdan məhrum etmək, fiziki və hüquqi şəxsin əmlakını müsadirə etmək, siyasi partiyanın fəaliyyətini dayandırmaq, valideyn adını daşımağa layiq olmayan ata-anaları valideynlik hüququndan məhrum etmək və s. hüquqlara malikdir. Ayrı-ayrı şəxslərə, yaxud birliklərə dair belə konkret qərarları nə qanunverici, nə də icra hakimiyyəti qəbul edə bilməz.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən məlum olduğu kimi, məhkəmə hakimiyyəti çoxcəhətlidir. Bütün bu tərkib hissələri birlikdə məhkəmə hakimiyyətinin əsasını təşkil edir, hakimiyyətin digər qolları arasında onun yerini və hüquqi statusunu müəyyən edir. Təsadüfi deyil ki, bir çox müəlliflər məhkəmə hakimiyyəti anlayışına birbaşa tərif verməkdən çəkinir. Y.İ.Stetsovski yazır ki, «Məhkəmə hakimiyyətinin məqsədi insan haqlarının təmin edilməsi, qanunverici və icra hakimiyyətinin hərəkət və qərarlarının qanuna uyğunluğuna nəzarət edilməsidir» (13). Y.İ.Stetsovski məhkəmə fəaliyyətini dar hüquq normaları çərçivəsində məhdudlaşdırmır. O, məhkəmənin «qanuna müvafiqliyə» nəzarəti həyata keçirmək vəzifəsindən bəhs edir. Bu da, zənnimizcə, məhkəmə hakimiyyətinin müasir inkişaf istiqamətlərinə cavab verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ржевский В.А., Чепурнова А.М. Судебная власть в Российской Федерации: Конституционные основы организации и деятельности. М., 1998, с. 3.
2. Мушинский В.О. Соотношение политики и права в регулировании социальных

- интересов // Советское государство и право, 1988, № 2, с. 11.
3. Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия. М, 1997, с. 431.
 4. Судостроительство и правоохранительные органы в Российской Федерации. М., 1996, с. 30.
 5. Курс советского уголовного процесса / Под ред. А.Д. Бойкова, И.И. Карпеца. М., 1998, с.26-27.
 6. Зинатулин З.З. Уголовно-процессуальные функции. Ижевск, 1996, с. 57.
 7. Бозров В.М. Современные проблемы российского правосудия по уголовным делам в деятельности военных судов. Екатеринбург, 1999, с. 12-13.
 8. Лазарева В.А. Судебная власть и ее развитие в уголовном процессе. Самара. 1999, с. 11.
 9. Масликов И.С. Судебная власть в государственном механизме Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1997, с. 11.
 10. Лебедев В.М. Проблемы становления и развития судебной власти в РФ: Автореф. дис ... докт. юрид. наук. М., 2000, с. 16
 11. Гегель Г. Философия права. М, 1990, с. 258.
 12. Фокин В.М. Правоохранительные органы Российской Федерации. М., 1999, с. 31.
 13. Стецовский Ю.И. Судебная власть. М., 1999, с. 54.

ПОНЯТИЕ И ПРИЗНАКИ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ

С.И.БЕКТАШИ

АННОТАЦИЯ

В представленной статье судебная власть рассматривается как многогранное явление. Утверждается, что такой подход позволяет всесторонне раскрыть сущность судебной власти, определить ее место и статус среди других ветвей государственной власти. Отмечается, что только сильная и независимая судебная власть является важнейшей гарантией формирования правового государства и гражданского общества, поскольку она не только сдерживает и уравнивает другие ветви государственной власти, но и является гарантом соблюдения ими прав и свобод человека и гражданина, служит установлению гражданского согласия.